

ALEXIS EUDALD SOLÀ

LITÚRGIA, ART I LITERATURA: LA IMATGE DE LA MARE DE DÉU EN LA POESIA NEOGREGA¹

*A Maria Àngels Anglada,
in memoriam*

Dies d'agost a Ítaca. Tarda de la vigília de la festa de la Mare de Déu. Al capaltard, el seguit dels fidels cap a l'església. La lenta i fatigosa pujada per entre carrerons i cases adornades amb geranis i buguenvíl·lees, llimoners, figueres, baladres i llessamins; l'escala llarga amb

1. Aquest és el text de la darrera de les quatre conferències que varen ser pronunciades al Museu Nacional d'Art de Catalunya amb motiu de l'*Exposició d'Icones gregues de la Col·lecció Emílios Velimezis*. Aquesta exposició, inaugurada solemnement el dia 23 de març en presència de Sa Majestat la Reina Dona Sofia, restà oberta a l'esmentat Museu fins al 10 de juny. Oferia una mostra escollida de l'art de la icona posterior a la caiguda de la Ciutat i fins ben entrat el segle XVIII, amb la producció dels tallers cretenes, de les Illes Jòniques i del Nord de Grècia. Presidida per una esplèndida *Pietat amb àngels*, obra primerenca de Domínikos Theotokópulos, aplegava una seixantena d'icones representatives de l'art d'Andreas Ritzos, Àngelos Pitzamanos, Theofanis el Cretenc, Mikhail Damaskinòs, Emmanuil Tzanes, Leos Moskhos, Konstandinos Kondarinis, Nikòlaos Kal·lergis, Dimitrios Zukis i d'altres. El catàleg de l'exposició (*Icones gregues de la Col·lecció Velimezis*, Museu Benaki, Museu Nacional d'Art de Catalunya, Atenes-Barcelona, 1999) contenia articles d'Àngelos Delivorriàs, director del Museu Benaki,

els graons emblanquinats i, al capdamunt, a la placeta tancada amb un pedris, davant la porta del temple, la campana, senyal indestructible de l'anhelada resurrecció d'aquest poble, i la bandera, amb la blancor immaculada de la Creu que reposa damunt d'un atzur fosc molt intens. Per tot l'entorn del sagrat, les oliveres i els xiprers en una llarga extensió, fins a la mar.

Radiant amb la claror dels ciris i de les llànties i amb l'esplendor dels canelobres i dels salamons, l'iconostasi resplendeix com mai. Al llindar de la Porta Bella les ofrenes del vi i del pa que, un cop beneït, serà donat als creients. A banda i banda, els setials del cor i els xantres, que amb unció miren d'entonar la difícil i bellíssima salmòdia i que, enardits per la fe, canten els himnes, els troparis i les salutacions que enllà dels segles han compost els sants i doctes pares de l'església d'Orient. Amb tota la majestat, l'elegància i la sumptuositat de la llengua grega ressonen aquestes aclamacions, potser les més belles que mai han estat escrites per lloar Nostra Senyora.

Que s'alegrin els cels
i que jubili la terra!
Salve, portal infranquejable del Senyor!
Salve, muralla i abric

de Nanó Khatzidaki i d'Alexis Eudald Solà, responsable científica i comissari de l'exposició, respectivament. Un catàleg científic, molt més extens, fou editat en versió castellana expressament per a aquesta ocasió i es pot consultar amb facilitat a la biblioteca de la Reial Acadèmia de Bones Lletres i en d'altres biblioteques públiques de Catalunya (Nanó CHATZIDAKI, *Iconos de la Colección Velimegis*, Versió castellana d'Albert Andrade, Josep Maria Bernal i Ernest Marcos, Museu Benaki, Atenes, 1999).

Pel que fa a la dedicatòria del present treball, voldria explicar el que segueix. El propassat 20 d'abril, quan jo em trobava en una situació molt difícil, després d'haver estat operat de desprendiment de retina en el meu únic ull, rebia a casa un ram de flors que l'estimada i admirada amiga Maria Àngels Anglada, malalta de mort, m'havia fet arribar des de Figueres. Commogut per una manifestació d'afecte tan gran, vaig voler que ella tingués, immediatament, el catàleg de la dita exposició d'Icones. Tres dies després, el migdia de la festa de Sant Jordi, la filla de l'escriptora em comunicava la defunció de la mare i em feia saber que, la tarda del dia anterior, ella havia estat mirant amb gran atenció i amb goig l'esmentat catàleg. Per aquest motiu, doncs, pel fet que les últimes imatges que Maria Àngels Anglada va gravar en la seva memòria foren les de la Mare de Déu «Glikofilussa», les del Pantocràtor i dels apòstols, bisbes i sants de l'església ortodoxa, m'ha semblat que, molt particularment i molt justament, li esqueia aquesta dedicatòria, testimoni d'un sinceríssim afecte i alhora de perenne record i de sincer homenatge.

dels qui recorren a Tu.
Salve, port on mai no tempesteja.
Salve, Verge il·libada
que en la teva carn
has engendrat el teu Creador i Déu.

Per entre la porta, enmig dels cànctics, es veu com va morint el dia i com arriben les ombres del vespre per apagar les aigües vinoses del port i el roig violentíssim de la posta. Dins l'església, al bell mig, davant dels fidels endiumenjats, tot el misteri d'un tabernacle senzill, coronat d'un dosser amb domassos blaus i daurats. Sobre l'aufàbrega i les gardènies, que mans pietoses hi han anat dispositant perquè el llit fos perfumat i polidíssim, s'adormirà la Verge i rebrà la besada amorosíssima de tots els seus devots. No trigarà: de la porta ja surt la processó dels sacerdots que duen damunt les espatlles el ric brodat amb Maria que dorm envoltada d'àngels. Tres vegades passaran a l'entorn de l'altaret, mentre els assistents, que acoten humilment el cap i es senyen, senten el ruixim d'aigua de roses que espargeixen els preveres amb les almorratxes. La fumera densa, que surt dels alegres encensers plens de cascavells, ho embolcalla tot i acaba de donar el to màgic a la cerimònia que culminarà amb el so de les campanes, quan marca el moment precís de la deposició de la imatge en el seu jaç de plantes.

Oh meravella singular,
la font de la vida és posada en un sepulcre
i la tomba es converteix
en una escala cap al cel.
Trons i dominacions,
sobiranes potències celestials,
glorifiquen la teva Dormició.
Potestats i querubins
i els terribles serafins
són plens de joia.
Exulten els terrenals
embellits amb la teva glòria divina.
Reis, àngels i arcàngels

es prosternen davant teu i canten:

Salve, plena de gràcia.

El Senyor és amb tu.²

* * *

He volgut començar l'última de les conferències organitzades amb motiu de l'exposició d'Icones gregues d'Emílios Velimezis amb aquestes paraules que, per acompanyar unes creacions plàstiques bellíssimes del gran artista gravador Joan Barbarà, vaig escriure fa uns deu anys.³ En realitat no pretenien sinó explicar molt senzillament la immensa bellesa d'una cerimònia litúrgica que a l'horabaixa de la vigília de la festa de la Mare de Déu d'agost és possible de veure i viure en centenars i centenars d'esglésies esparses per tot el territori de Grècia, per la terra ferma i per les innombrables illes.

De fet, dins el cicle de festivitats de l'any litúrgic, a Grècia la celebració de la Dormició de la Verge i la de la Pasqua sobresurten extraordinàriament per damunt de totes les altres. Pel que fa a la primera, la mateixa naturalesa ens fa entendre el perquè del relleu tan especial de la diada: és la culminació de l'estiu, l'esclat del bon temps i això, en un poble de mar i d'illes, és essencial com podem comprovar llegint, d'entre els molts exemples, aquests versos d'Elitis:

Amb el caic i amb les veles de la Mare de Déu

Se n'anaren amb els bons auguris dels vents

Els amants de l'exili dels lliris

Però la nit com va murmurar aquí el son

Amb cabelleres gorgolants sobre els colls lluminosos

O a les blanquinoses llargues platges

2. Aquest text i l'anterior provenen dels *Minològia* o cantoral de l'església ortodoxa que contenen el ritual propi de les diverses celebracions de cada mes. En aquest cas, les estrofes citades corresponen a la vigília del dia 15 d'agost i al mateix dia de la gran festivitat mariana.

3. Joan BARBARÀ-Alexis Eudald SOLÀ, *Empúries, inici d'un retorn*, Taller gràfic de Joan Barbarà - Graphos, Barcelona, 1992. Edició de cinquanta-cinc exemplars numerats i signats destinada a bibliòfils i col·leccionistes.

I com amb l'espasa daurada d'Orió
 Es dispersà i s'expandí enlaire
 La pols dels somnis de les noies
 Que feien bona olor d'alfàbrega i de menta!⁴

Enmig d'aquesta exultació de la natura, doncs, resplendeix encara amb més força, més blanca que els murs de les esglésies i que les cases de Grècia, més blava que la lluminositat de l'Egeu, la llum del dia de la festivitat de la Verge. Pel que fa a la Pasqua, l'altra, com he dit, gran celebració dels grecs, el renovat miracle de la primavera acreix l'esperança de la Resurrecció, la de Crist i la d'un poble que, per tants i tants motius, encara se sent soterrat en una tomba, sota una pesada llosa.

Si s'examina amb deteniment la temàtica de les icones de la col·lecció Velimezis que durant uns mesos estigueren exposades al Museu Nacional d'Art de Catalunya, podrem observar amb facilitat que predominen les representacions dedicades a la Mare de Déu i a la Passió del Senyor, un episodi en el qual, com veurem, Ella té també un paper de gran protagonista.⁵ I és així que, al marge de les diverses plasmacions iconogràfiques del rostre de Maria, presidides en aquest cas per una bellíssima *Panagia Glikofilussa* o «Mare de Déu del Dolç Besar», trobem figuracions d'altres episodis referits a la Verge: l'escena de la seva presentació al Temple i la de la seva Purificació, l'Anunciació i reiterades versions de la seva Dormició. Ella és present en les icones que la mostren com a intercessora en les nostres súpliques davant de Jesucrist i, naturalment, Ella apareix moltes vegades sostenint en els seus braços el cos del seu Fill mort i davallat de la Creu, en les escenes conegudes com a *Pietat* en la nostra tradició catòlica i com a *Epitáfios* en la tradició ortodoxa.

4. Odisseas ELITIS, *Orientacions*, Íkaros, Atenes, 1978 (setena edició). Els versos de la pàg. 134 del llibre esmentat, que he traduït del grec, corresponen al poema *Malenconia de l'Egeu*.

5. La figura de Maria apareixia, com a mínim, en més d'un terç del conjunt de les seixanta peces exposades. Sobre aquest punt, vegi's el «Catàleg de les icones exposades» dins el corresponent Catàleg de l'exposició, ja esmentat a la primera nota del present treball (*Icones gregues de la Col·lecció Velimezis*, Atenes-Barcelona, 1999).

Amb tot això vull dir que, per raons òbvies, i sobretot d'importància literària, el present treball se centra en la figura de la Mare de Déu perquè és la que ha estat tractada més ricament, més esplèndidament i més bellament en la literatura neogrega, tant en la popular com en la culta. No oblidó pas que els subjectes de les altres icones —Crist, Sant Joan Baptista, els Apòstols i altres sants, bisbes, confessors i màrtirs— no hagin estat lloats i celebrats en múltiples i belles composicions poètiques, començant per l'*Himne a Crist* de Gregori de Nazianz o el *Cànon jàmbic* de Joan Damascè. Però em sembla que es pot afirmar rotundament que cap d'aquestes composicions no pot comparar-se amb el *kontàkion* o himne de *Maria al costat de la Creu* (número 19 en l'edició de Maas i Tripanis) de Romà el Cantor o amb l'*Himne Akàthistos*, dues creacions veritablement extraordinàries escrites en honor i lloança de la Mare de Déu.⁶

* * *

Un matí de novembre de l'any 1914, dos joves, que s'havien conegut el dia abans, varen emprendre un camí de peregrinació envers els monestirs de la Muntanya Sagrada de l'Athos. Posseïts ambdós per un esperit alhora genial i turbulent, exaltat i voraginós, partien a la recerca d'una llum certa que pogués servir de guia de les seves ànimes eternament inquietes. L'un, originari de la terra de Creta, es deia Nikos Kazantzakis. L'altre, que havia nascut i havia crescut enmig de la natura més plàcida i suau de l'illa de Lèucada, era bell com un déu. Així el descriuen els qui l'havien vist i tractat de jove, i posseïa, certament, en el seu interior el foc divinal inspirador de la més pura poesia. Era Àngelos Sikelianós.⁷ Per a la nostra fortuna, de la

6. Per a l'esmentat himne de Romà el Cantor pot consultar-se, com ja indico, l'edició de Paul MAAS i C.A. TRYPANIS, *Sancti Romani Melodi Cantica* (At the Clarendon Press, Oxford, 1963). Per a la resta dels poetes bizantins i, en particular, per a l'*Himne Akàthistos*, vegi's l'edició clàssica de Raffaele CANTARELLA, *Poeti Bizantini* (Biblioteca Universale Rizzoli, Milà, 1992, en dos volums).

7. «Nato nel 1884, egli si trovava ad Atene all'alba del secolo, intento a studi di legge. Correavano per l'aria le strofe del Palamàs, ma vi giungevano anche gli echi del naturalismo panico di Gabriele D'Annunzio, e i versi liberi, mossi dal vento della prateria, di Walt Withman. Bello come un giovane Apollo, il poeta adolescente andava pubblicando nei periodici del tempo liriche ispirate al simbolismo francese». (Bruno LAVAGNINI, *La Letteratura Neogreca*. Sansoni / Accademia, Florència-Milà, 1969, pàgs. 185-186).

Mare de Déu «del dolç besar»,
d'Andreas Ritzos, 2a meitat del segle XV.

seva experiència viscuda a l'anomenat «Jardí de la Verge» n'han quedat uns testimonis escrits que són menys prolixos que els de Kazantzakis, molt més breus, gairebé telegràfics, però que ens permeten d'entendre coses essencials en la seva producció literària posterior. Sikelianós, senzillament, lacònicament es limita a apuntar en una petita agenda algunes referències, diverses citacions de coses i fets que el sorprenen i, sobretot, noms com els de Romà el Cantor, els Himnes de Joan Damascè, el Llibre d'Hores i el ritual de la Sagrada Comunió, Kosmàs i Damascè, Gregori Palamàs, la Filokalia, Crisòstom, Basili, i Gregori de Nazianz.⁸ Al costat d'aquests autors, el pelegrí pren nota també del vocabulari especial del món hagiorític o bé transcriu allò que més el sorprèn del cerimonial litúrgic: «Consagració d'un temple. En una safata col·loquen les sagrades relíquies i les dispositen sobre l'ara d'un temple més antic. Fan una processó a l'entorn de l'església, amb les relíquies damunt del cap del celebrant. Les relíquies són dipositades dins la columna de l'altar i són segellades amb cera i màstic (mirra, àloe, encens, resina i làudanum)». Però, sobretot, el gran poeta grec expressa el seu entusiasme per —cito textualment— «Les tres meravelles que hem vist fins ara: la Portaítissa, Jesús Δωδεκαετής ("l'Infant de dotze anys") i la Glikofilussa (la del Dolç Besar).»

Pel que fa a la primera de les meravelles que Sikelianós confessa haver vist en la seva peregrinació a l'Athos, assenyalaré immediatament que es tracta de la icona miraculosa de la Mare de Déu amb l'Infant als braços que es conserva al Monestir dels Íbers o Georgians a la ribera oriental de la Muntanya Santa. Té com a dimensions 137 cm x 94 cm i, segons una tradició que s'ha conservat immutable, fou llançada a la mar per una dona vídua a Nicea de Bitínia, a l'època de l'emperador iconoclasta Teòfil. Portada per les ones, va arribar fins a la platja que hi ha davant del monestir i fou reconeguda pel fill únic d'aquesta vídua que n'era monjo. Un cop recollida,

8. Àngelos SIKELIANÓS, *El diari bagiorític* (en grec). Introducció i edició a cura d'Ioanna Konstandulaki-Khantzu. Fundació Kostas i Eleni Ouranis de l'Acadèmia d'Atenes, 1988. L'esmentat volum reproduïx el contingut íntegre de l'*Agenda* del poeta en la qual, a les pàgines 34-35 i 180, podem trobar les dues citacions que aquí reproduïxo.

fou dipositada solemnement en una capella situada davant de l'antic portal, d'on l'apel·lació de *Portaitissa*.⁹

Arribats a aquest punt, i abans de prosseguir amb les bellíssimes paraules que l'altre pelegrí, Kazantzakis, dedica a aquesta icona s'ha d'explicar que els epítets que en la tradició ortodoxa grega trobem dedicats a la Mare de Déu són realment innombrables i d'una rara i inigualable poeticitat. L'any 1932, en un article l'arquebisbe Timòtheos ja en registra prop de sis-cents, als quals el professor Tomadakis, posteriorment, encara n'hi afegiria una cinquantena més.¹⁰ Amb tots aquests qualificatius, el poble grec, al llarg dels segles, ha mostrat la seva devoció, la seva esperança i el seu afecte envers la Mare de Déu. De gran poder evocador i de gran bellesa literària, aquests epítets —molt difícilment traduïbles a una altra llengua diferent de la grega— acompanyen, gairebé sempre, la paraula *Panagia* (és a dir, la «Santíssima»), que és la que, amb preferència per damunt de totes les altres («Verge Senyora», «Nostra Dona», «Mare de Déu»), serveix per a designar Maria. Molts d'aquests epítets ja els trobem a la iconografia bizantina i són utilitzats per a la identificació dels diversos tipus de marededéus en l'art. I és així que, d'acord amb la representació pictòrica, la icona de Maria és anomenada *Vrefokratussa*, si sosté l'Infant en els seus braços, i *Glikofilussa*, quan apareix en actitud de donar un bes tendre i dolç al seu Fill, o bé de rebre'l Ella. També rep la denominació de *Deomeni*, quan és presentada amb postura d'orant o de súplica, i la de *Galaktotrofussa* quan alleta Jesús, una tipologia mariana que es correspondria amb les nostres marededéus «de la Lleï».

Al costat, però, d'aquesta nomenclatura artística, de per si ja tan suggeridora, la Mare de Déu rep moltes altres denominacions; així, d'acord amb les festes que li són dedicades, és invocada amb el nom d'*Akathistos*¹¹ i també amb l'atribut de *Platitera*, paraula que proce-

9. «Pal·ladi de la Muntanya Santa i de l'Ortodòxia» l'anomena el monjo atonita DORÓTHEOS, del monestir de Vatopedi, en la seva obra clàssica *La muntanya Santa* (en grec). Edicions Tèrtios, Katerini 1986, vol. I, pàgs. 269-70.

10. Vegi's l'article esmentat dins la veu *Panagia* al tom dinovè, pàgs. 495-97, de la *Gran Enciclopèdia Grega* (Atenes, 1932).

11. Precisament, a l'exposició hi havia una esplèndida icona dedicada a l'Himne *Akathistos*, a la qual més endavant em referiré amb particular atenció.

deix del mateix himne quan diu: «Salve, protecció del món, més ample que un núvol». Així mateix trobem els títols de *Gorgoepikoos* («que escolta immediatament les nostres súpliques»), *Trikherussa* («la que en un incendi no s'ha consumit»), *Antifonitria*, o, encara amb molta més freqüència, *Zoodokhos Pigi* («Font contenidora de vida»), en tant que en el seu ventre va concebre i contenir Aquell que moriria justament per a fer-nos viure.

La Verge sovint també és invocada amb el nom del lloc d'on prové i on és venerada pels fidels: *Vlakhernitissa*, del monestir de Vlakhernes a Constantinoble; *Odigitria* (la «Guiadora dels mortals»), objecte d'especial devoció al monestir dels «Odigon» o dels qui guaven els pelegrins a Ciutat; *Valukliotissa*, o del monestir constantinopolità de la Zoodokhos Pigis;¹² *Spiliotissa*, que indica que fou trobada en una cova i, sobretot, la *Panagia Tinu* —de l'illa de Tinos, molt miraclera i objecte d'una gran devoció— i l'*Athiniotissa*, d'un interès especialíssim. A destacar que en l'exposició (amb el número 51 del catàleg) figurava la Mare de Déu *Kikkotissa*, o del monestir de Kikkos, al massís muntanyós del Tròodos, que, com el nostre Montserrat, és un centre de peregrinació espiritual i lloc d'alta simbologia política en la història de la sempre martiritzada «dolça» illa de Xipre.¹³

En d'altres ocasions, el nou epítet dedicat a la Verge es crea a partir del nom del posseïdor de la icona. Aquest és el cas, per exemple, de

12. Relacionada amb la font que hi ha al davant d'aquesta església, trobem precisament una de les llegendes populars més belles sobre la caiguda de la Ciutat a mans dels turcs aquell fatídic 29 de maig de 1453. Un monjo estava fregint uns peixos (en turc *balukli*) en una paella quan va arribar algú i li comunicà la notícia de la presa de la Ciutat. Ell, incrèdul, va dir que, abans que això fos veritat, els peixos saltarien de la paella i quedarien a mig fregir. I els peixos van saltar i van quedar mig fregits: el protagonista de la llegenda els acabarà de fregir el dia que els cristians tornaran a entrar a Constantinoble.

13. El monestir de Kikkos es troba en la part occidental de la serralada del Tròodos (també anomenada Olimp), en el vessant nord-oriental del cim conegut amb el nom de Kikkos (1318 m). Segons la tradició fou fundat pel monjo Isaïes a la fi del segle XI, tot i que el cronista xipriota Leòndios Makheràs parla d'una intervenció directa del propi emperador Alexis I Comnè, el qual hi hauria enviat, des de Constantinoble, la icona miraculosa de la Mare de Déu. Santuari objecte de gran devoció mariana i alhora centre d'alta significació religiosa i política, jugà un paper de primer ordre en la lluita d'alliberament i d'independència de l'illa contra els anglesos. L'etnarca i arquebisbe Makàrios III era monjo de Kikkos i, en morir, fou enterrat prop del monestir en una altura propera, que rep el nom de Throni o Tron de la Verge.

la que va pertànyer a l'emperadriu Teodora, al monestir d'Àgios Pavlos, a l'Athos, o de l'anomenada *Kukuzèlissa*, també al monestir hagiòrita de la Mègisti Lavra, que hauria estat propietat del monjo Ioannis Kukuzelis, gran figura de la música bizantina durant el segle XII. Aquests epítets no sempre responen a una mateixa tipologia i, especialment els que fan referència a les icones miraculoses, van ser creats a conseqüència de llegendes d'un gran interès, particularment les que se centren als monestirs de l'Athos on, a més, hi ha la creença que moltes d'aquestes representacions pictòriques són *akhiropiïtes*, és a dir, que o bé procedeixen directament de la mà de l'evangelista Lluc, o bé en la seva realització no hi ha intervingut la mà de cap home i es troben en els monestirs degut, precisament, a un miracle. Aquesta tradició sobre l'existència d'icones *akhiropiïtes* és antiquíssima i ja la veiem documentada després del segle IV de la nostra era.

Una tal abundor de qualificatius, que es refereixen a tradicions o bé a llegendes que són vivíssimes en l'ànima del poble grec, és molt natural que hagi cridat l'atenció dels poetes i dels prosistes que, tan i tan sovint, hi han trobat una deu inexhaurible d'inspiració per a les seves creacions. M'he referit abans a dos dels més grans escriptors de la moderna literatura neogrega, Kazantzakis i Sikelianós, i al pelegrinatge que, de joves, havien efectuat als monestirs del mont Athos. Doncs bé, el testimoni d'aquella estada feliç, que, recordem-ho, Sikelianós anava anotant en el seu *Diari hagiòritic*, el trobem present al llarg de tota la seva obra, en l'extens poema *Ο Δωδεκαετής* («l'Infant de dotze anys»), en «l'Himne a la Mare de Déu», ambdós dins el seu gran recull *Πάσχα των Ελλήνων* («La Pasqua dels Grecs»), i en versos com els que segueixen, escrits molts anys després i en un moment particularment trist i difícil per a la història grega:

Quinze d'agost de 1940

Oh Tu, la més ampla dels cels,
que has abraçat les nacions i els pobles,
Mare divinal de pobles i de nacions,
que has desbordat tots els temples de la terra,

Mare, que ets davant meu com un pendís
 pal·lidíssim del que han segat les espigues
 i ets l'Hèll·lade i ets la Verge
 adormida, mans creuades sobre el pit.¹⁴

La *Invocació a la Mare de Déu de Mistràs* és així mateix el tema central del poema titulat «Del Pròleg de Plíthonas». La Verge presideix les impressionants ruïnes de la gran ciutat bizantina, situada sobre la vall d'Esparta, a l'ombra del Taíget, que fou la seu de l'últim i brillant esclat civilitzador de l'Imperi. A Mistràs, precisament, es produí la revifalla d'aquell corrent de filosofia neoplatònica, que ensenyava el gran filòsof i mestre, de mentalitat paganitzant, Geòrgios Iemistós Plethon o Plíthonas. Els seus deixebles, entre els quals el famosíssim Vessarió, es traslladarien a Itàlia a principis del segle XV i, gràcies a la seva ingent labor de divulgació i d'hermenèutica dels clàssics grecs, l'Humanisme renaixentista no trigaria gens a donar els seus fruits, tan i tan esplèndids.¹⁵

Per Tu Senyora d'ulls bellíssims, en l'alba de llum rosada
 han ressonat les símandres a Mistràs i a Kalamata!

Fes-me aguantar una flor de magraner en la mà que et suplica,
 hora que amb ala certa camines com coloma...

En les finestres arquejades, hora sagrada, que il·lumines
 tota llàntia verge davant dels iconostasis...

Columnes delicades en lleugeres voltes, i vosaltres xiprers
 que drets us enlaireu en la pedra sobre els cims,

Jardí d'arcàngels, on suaus hexaptèrigues ventegen
 per refrescar els frescos dels murs que ja s'han esvanit,

14. Àngelos SIKELIANÓS, *Vida lírica* (en grec), Íkaros, Atenes, 1968 (edició a cura de Geòrgios P. Savvidis, vol. cinquè, pàg. 123).

15. Sobre Mistràs i la seva brillant civilització, poden consultar-se els treballs de sir Steven RUNCIMAN, *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese* (Thames and Hudson, Londres, 1980) i també *The Last Byzantine Renaissance* (At the University Press, Cambridge, 1970). El poema de SIKELIANÓS forma part del recull *Afrodita Urania* (vol. segon de la *Vida lírica*, op. cit., pàgs. 143-44).

Campanar, que tens per campana una flor capgirada
—el so d'una abella, que brunzeig al voltant del rusc—

espasa del Taíget que de sobte has eclipsat el sol
hi troben frescor totes les ombres com les voltes del teu temple,

sóc jo que t'he somniat per entre lliris i jardins
a Tu que saltaves, Sobirana de tot, com cèrvola i gasela!

Àngels dansaven al teu entorn i mentrestant jo avançava
com si un vent amorós m'arrossegues, oh Misericordiosa,

i s'encreuaven ràpids —fins hauria dit de sentir-ne el fregadís
alçant les ales en el mateix aire en el seu retorn!

Enmig del teu jardí de l'alba, bancals, magraners, cirerers,
lliures ametllers i tot de boscos de pomeres...

Acull-me allí on aculls l'ocell que canta
tan dolçament a l'ombra beneïda...

No vull pas tots els fruits: tan sols aquells que
madurs estan a punt de caure per ser becats pels ocells...

I jardiner poder regar els teus jardins, ajupir-me
al rierol com la merla per rentar el meu rostre,

poder reposar sota els teus raïms blancs, Senyora,
al tapís que per a tu han teixit milers de camamilles.

oh jardí d'arcàngels que lleus hexaptèrigues ventegen
per refrescar els frescos dels murs que ja s'han esvanit.

Al costat d'aquests versos de tan alta i bella inspiració religiosa, trobem les pàgines del seu company de viatge, també plenes d'un exultant lirisme. Sembla ser que Kazantzakis va escriure un *Diari* per recordar la seva estada a la Muntanya Santa. Fins al dia d'avui, però,

aquest Diari mai no ha estat publicat i tampoc no s'ha d'excloure la possibilitat que s'hagi perdut.¹⁶ Amb tot, però, gairebé es pot afirmar amb certesa que moltes, sinó la totalitat de les planes d'aquest *Llibre de viatge*, el seu autor les va transcriure en dos llibres que, afortunadament per a nosaltres, sí que han estat editats. En el primer cas, es tracta de la totalitat del capítol dinovè de la novel·la *Report al Greco*, el darrer llibre de Kazantzakis i, possiblement, el més sincer i un dels més bells. Allí hi és descrita, parcialment però amb una gran intensitat narrativa, la seva experiència hagiorítica. No hi ha dubte, però, que aquesta experiència apareix reflectida amb molta més força en un altre llibre seu, titulat *Simposi*, que, curiosament, no es va donar a conèixer fins quinze anys després de la seva mort. En ell, en un capítol dolcíssim, vora el mar, quatre amics, entre els quals Sikelianós i el propi Kazantzakis, es reuneixen, havent sopat, inicialment per parlar de Déu. Sorgeix a l'acte una poderosa apologia del nacionalisme grec —els anys en què el llibre hauria estat escrit eren durs i difícils— abans que l'obra esdevingui una llarga confessió personal del gran escriptor cretenc, que ens fa particeps de les seves inquietuds espirituals i de la seva insadollable set de veritat que, de jove, l'hauria portat a pelegrinar a l'Athos.¹⁷ I si abans, en el *Diari hagiorític* de Sikelianós, se'ns parlava de la visió de la Mare de Déu Portaïtissa com una de les tres meravelles de la Muntanya, ara el mateix record el trobem expressat en el fragment que segueix del llibre citat:

16. Ioanna Konstandulaki-Khantzu, la mateixa persona que tingué cura del *Diari hagiorític* de Sikelianós, donava compte de l'existència d'aquest document —que Kazantzakis anomenava no «Diari» sinó «Odiporikò», o «Llibre de viatge» molt detallat— en una comunicació: «El llibre de viatge de N. Kazantzakis a la Muntanya Santa el 1914. Diari inèdit», llegida en el VIè Congrés Cretològic, Associació Filològica Khrissòstomos, La Canea, 1990, pàgs. 103-108.

17. Nikos KAZANTZAKIS, *Simposi*. Traducció catalana, estudi preliminar i notes a càrrec d'Alexis Eudald Solà. La Llar del llibre, Barcelona 1990. Per a les vicissituds relatives a la concepció i realització de l'obra, vegi's l'estudi preliminar (pàgs. 18-21). Quant a la presència en el llibre d'unes pàgines de fort contingut nacionalista, cal dir que queda del tot explicada si es té en compte que un dels protagonistes de la discussió simposiàca és precisament el polític nacionalista grec Íon Dragumis, que jugà un paper tan i tan important en els anys en què, a Bulgària i a Grècia, es lliurava la cruel i ferotge «Lluita de Macedònia» i, a continuació, les dues guerres derivades de la irresolució o mala solució de l'anomenat «conflicte del Balcans» (1912-1914).

Sorgien ara davant dels meus ulls, límpides i fresquíssimes com pedretes que just acaben de sortir de la mar i degoten, les torres bizantines esquerdades i els Monestirs pel damunt de l'ona, les cel·les en un cercle sagrat, enmig de xiprers i llimoners i, al centre de l'ampli pati amb la cúpula, el gran temple! Senders pedregosos blanquegen entre la negra i espessa malesa i s'aturen a les humils eskites i en ermites solitàries. A la platja, de cop, els monjos s'ajupen i estiren tots plegats la xarxa del bou plena de peixos i en una altra banda una barca, arrossegada a l'embarcador, damunt les quadernes té creuats els remes damunt del pit i s'asselella.

«Quina meravella, quina solitud, quina pau!» pensava i anava pujant. I així que vaig entrar en el primer monestir i vaig trepitjar el llinar vell i gastat, fent el senyal de la creu, i el vaig traspassar, una febre secreta s'apoderà de mi. «Senyor, cridava des del meu interior, ajuda'm a elevar la meva ànima més amunt de la joia, de la felicitat, de la multitud, a seguir la superior jerarquia de la voluptat i a enlairar-me a l'eternal Quimera, menyspreant la terra i les seves segures riqueses, concedeix-me de vèncer el cos, la pesada malaltia de l'ànima, que pugui abatre la portes de l'Hades, que domini el combat, que m'alliberi de les petites preocupacions, dels pesants joiells, de les riqueses, de la raó i que resti de nou nu i immortal, tal com m'infantares respirant tranquil·lament, com el cuc de seda en el seu capoll, la certesa i l'amor!»

En entrar a l'església fosca em vaig esgarriar: era plena de sants, d'àngels, de coloms de pedra als capitells i heures i caps de marrans i sarmes amb grossos raïms. Tot tremolós vaig venerar la prodigiosa icona miraculosa de la Mare de Déu Portaítissa que els àngels varen dur sostenint-la enlairada damunt les ones i tot el pèlag restava en silenci, besant amb temor el peus de la seva Senyora, i vaig sentir que era envoltat de presències invisibles i que rossolaven des de la cúpula i em tocaven palpant-me els Querubins i els Serafins.

I enmig de la foscor, enormes, dolcíssims, brillaven els ulls de la Portaítissa i el seu mentó vigorós, rodó com el d'Hera.

«De bes dolç, Senyora de la Mar, vaig dir-li, oh Cor humà que ens has regalat Aquell que cels i terra no poden contenir, oh Acció que serenament pujant la Muntanya del Silenci atenys el cim de la divinitat, oh Mare, que has fructificat l'arbre putrefacte de la vida i has dominat el miracle, he vingut al teu jardí, truco a la porta de casa teva i sóc tot jo

un lliri evangèlic tancat i vermellíssim, com llança a les teves mans, Amazona.

Font Sobirana, deixa'm recolzar els palmells en les pedres polides, beure l'aigua immortal, que s'obrin els meus ossos com branquillons de llessamí. I que gaudeixi del meu rostre negrenc brillant set vegades pur i ferm en l'encalmada inundació de l'Eternitat.

Perquè no ets Tu, que crides amb força la Mare només que consola i plora. Els monjos en els seus troparis et diuen Rosa i Poma, Alba i Núvol, Sarment, Conquilla, Frescor i Llit nupcial. Però no n'hi ha prou. Com anomenar-te per commoure't, Senyora meva? Mar et diuen ara, Bany, Vacassa, Porta i Clasta, Riu, Tro, Torre, Palau, Gerra i Festí.

Però tu ets l'estratega de la meva raça, la Conductora de la nació dels grecs, la Sobirana Reina Ànima de la Romiossinib¹⁸

En el curs d'aquesta llarga citació, al costat de la paraula Portaítissa, reiteradament comentada, han anat apareixent —adaptats de la manera més fidel possible al català— molts dels diversos epítets que he anat esmentat fins ara: Γλυκοφιλούσα, Αναφωνήτρια, Οδηγήτρια, Παντάνασσα. També, però, s'haurà observat que en el bell text de Kazantzakis surten algunes expressions que podrien generar fàcilment una certa perplexitat i confusió: la Verge hi és comparada amb Hera —una divinitat pagana— i amb una Amazona i, com aquesta, saludada amb uns atributs de caire guerrer que semblen escaure ben poc a la dolça Mare del Crist.

Això que, insisteixo, a algú li pot semblar estrany i fins i tot el pot sobtar, constitueix un fenomen molt peculiar i alhora molt habitual de la cultura neogrega que no es pot negar perquè és així i perquè evidencia, per damunt de tot, el pes i la importància enormes de la tradició d'un poble, de tota la gran tradició d'un gran poble, en la immensitat de la qual moltes vegades resulta ben difícil —si no del tot impossible— separar cristianisme i paganisme, els elements sacres i profans que es troben fortament arrelats i abraçats d'una manera estreta en el més pregon del seu humus. I un fet com aquest no només el constatem a Kazantzakis, que fou un esperit de debò tur-

18. Vegi's el *Simposi*, op. cit., pàgs. 100-102.

mentat, sinó que el trobem també en la personalitat i en l'obra del seu íntim amic Sikelianós i en la d'altres grans escriptors, com podrem veurem més endavant.

Amb tot, i com a contrast, cal assenyalar immediatament que aquest enfilall de salutacions amb les quals, segons Kazantzakis, els monjos de l'Athos s'adrecen a la Verge, també el llegim, encara que amb unes expressions molt més riques i d'un to més estrictament cristià, en aquestes:

Lletanies de la Verge

Vas de flors, el teu sentit místic declina envers la posta.
Una altra visió arriba ara per a destronar-te.
Què és allò que, com afebliment, a l'hora del crepuscle
doblega els teus genolls? I de quina nova imatge
haurà d'ocupar-se el meu nou himne
per sempre més? Què és el que em porteu, oh cels meus?
Vegeu, una mica inclinada com és representada Maria,
amb moltes fulles, com divinal Cor,
amb una tija força grossa, amb dues o tres fulles
es dreça (quin miracle incomparable, quin tremolor sagrat)
una Rosa. Però és una Rosa tan personal que amb justícia
en el Salm és celebrada com a «mística».

Rosa mystica, ora pro nobis.

Rosa blanca, anit no com idòlatra
sinó dins el sentit del teu símbol, pur adorador,
faré la meva més serena i senzilla pregària:
Digues-me, quin Jardí teu, oh bella terra meva,
va concebre una tal Rosa, talment que la Divinitat
reverbera en el seu fullatge amb tota la seva violència!
I quin perfum! Veig el meu destí:
seguint amb la meva coherència el curs de la Lletania,
travessaré torres, traspasaré muntanyes i arribaré
al meu cel amb les voltes, ple de Banderes i Udols
on desplegaré la meva pau, més blanca per sempre.

Stella matutina, ora pro nobis

Astre matinal, il·lumines els jardins de roses, mol·licie de l'alba,
 astre matinal, Rosa mística, al capdavall retorna el començament,
 riquesa de Salomó! Mantell brodat
 amb abundor de Roses i Narcisos,
 desvetlles amb la teva visió tots els paradisos
 de lascívia teològica hebraica; quin jardí hi ha
 que iguali aquesta Rosa, davant la qual s'agenollen tots?
 Quin jardí, que va ocultar, sota les seves embaumadores ombres,
 voluptats dels mortals, parelles d'amants, ídols o hamadríades,
 igualarà mai l'envejada virginitat d'una Rosa Blanca,
 talment immaculada que fins el lli de l'arcàngel
 d'aquesta Rosa cerca la carícia.

Verge Meva. Incommovible com una roca vull que restis
 amb mi, perquè peco, i tu seràs la meva ruïna
 si em mostres la teva bondat. Torna't freda i austera,
 digue'm que sóc indigne de desgranar la teva Lletania,
 digue'm que el meu impuls ha pres un mal camí,
 digue'm que per mi més convenient fóra que entonés el «Dies Irae».¹⁹

En el conjunt de la literatura neogrega, el cas de l'autor d'aquests versos, Takis Papatsonis, nascut a Atenes el 1895 i mort a la mateixa ciutat l'estiu de 1976, no deixa de ser singular. Descendent d'una antiga família, entre els membres de la qual figuren els Comnens de Trapezunt i els herois de la Independència grega, la seva formació humanística, assenyala Filippo Maria Pontani, es basa en una àmplia assimilació de cultura històrica i literària, en la qual, a més de l'estudi de la classicitat grega i llatina, hi hagué així mateix un interès profund per l'edat mitjana bizantina i occidental. A més, Papatsonis, pel fet de posseir el coneixement de moltes llengües modernes, encara

19. TAKIS PAPATSONIS, *Selecció I-Urta Minor* (en grec), Íkaros, Atenes, 1975, tercera edició, vol. primer, pàgs. 115-121. Vegi's així mateix el llibre titulat *La Verità*, que conté un assaig introductori i una selecció de poesies traduïdes a l'italià per Filippo Maria Pontani (Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neocellenici, Palerm, 1976).

enriquí aquesta ja ben extensa i sòlida formació cultural gràcies a un examen aprofundit del pensament i de l'art del segle XX. Esplèndid traductor —sobretot de Hölderlin— i d'Eliot, Claudel, Aragon i Saint-John Perse, fou també un notable assagista que, entre d'altres, dedicà unes pàgines ben interessants al poeta Kavafis just l'any en què aquest morí a Alexandria. Al costat de tota aquesta obra, que es complementa amb un interessant llibre de pelegrinatge ascètic al Mont Athos, Papatsonis excel·leix com a poeta, i com a poeta catòlic. I cal dir que, dins del seu ambient, aquesta constitueix la seva gran singularitat, perquè Papatsonis fou un poeta catòlic de debò, que visqué amb una total sinceritat i intensitat el fenomen de la religió.

Contemporani seu, un altre gran poeta grec tampoc no ha pogut sotstreure's a la influència de la litúrgia cristiana en el seu procés de creació. Em refereixo ara a Odisseas Elitis, premi Nobel de Literatura l'any 1979. Tot i que no se'ns acudiria d'entrada com una cosa fàcil assenyalar la presència de motius religiosos en la poesia d'Elitis, és indiscutible que el gran demiürg coneix com pocs tota la seva tradició. Ell mateix va afirmar en més d'una ocasió que, al costat d'Homer, d'Hesíode, de Safo i dels clàssics —Kavvos, Solomós— de la literatura neogrega, li eren molt familiars els himnògrafs bizantins —Romà el Cantor, especialment— i també altres textos de la literatura cristiana (per començar l'*Apocalipsi*, del qual en féu una esplèndida versió neogrega).²⁰ En un dels seus llibres més celebrats —l'*Áxion Estí* o *Dignum est*— només a partir del títol i de la nomenclatura que dona a les diverses parts en què es divideix l'obra, ja veiem de seguida que és plena de referències litúrgiques cristianes i hi trobem, per exemple, aquests versos que, musicats esplèndidament per Mikis Theodorakis, s'han convertit en un himne que generacions i generacions de grecs han cantat i seguiran cantant

La sang de l'amor * m'ha teixit de porpra
 I gaudis mai vistos * m'han fet ombra
 M'he rovellat enmig del * nord
 * dels homes
 Oh Mare Llunyana * Rosa meva Immarcescible

20. JOAN, *L'Apocalipsi*. Versió neogrega d' Odisseas ELITIS, Ípsilon Llibres, Atenes, 1985.

Amb el que ha estat dit fins ara, veiem que sense forçar cap interpretació és fàcil de relacionar la litúrgia amb la literatura, perquè en l'obra de tots els grans creadors literaris de la Grècia moderna el fet religiós, més intens o menys, hi és sempre present i això s'explica sobretot pel fet que tots —creients o no creients— el reconeixen i l'assumeixen amb normalitat absoluta com un element importantíssim dins la història i la tradició del seu poble.

És per aquest motiu que, seguint en aquesta línia, ara he de citar dos poemes que són obra d'un dels autors que, entre nosaltres, és més estimat i que és alhora un dels més celebrats de tota la literatura neohel·lènica: Konstandinos P. Kavafis. El primer d'aquests dos poemes es titula *Dins l'església* i diu així:

M'estimo l'església: les seves hexaptèrigues
i l'argent dels seus vasos, els seus canelobres,
els llums, les seves icones i l'ambó.

Quan entro allí, dins l'església dels grecs,
amb les olors flagrant del seu encens,
amb les veus i les harmonies litúrgiques,
amb les aparicions majestuoses dels sacerdots
i amb el ritme greu de cada moviment que fan
—brillantíssims en l'esplendor de les seves vestidures—
el meu esperit se'n va vers els grans honors
de la nostra nissaga, el nostre gloriós període bizantí.²³

La segona composició, titulada en grec Δέησης —«Súplica» o «Preghària»—, ens porta directament a quatre de les icones de la Col·lecció Velimezis (les que corresponen als números 23, 34, 57 i 60 del Catàleg). En totes elles la Mare de Déu, acompanyada d'algun sant, apareix sempre en un costat com a intercessora dels homes davant de Crist, que és al centre. I així, amb aquest paper que la teologia

23. Konstandinos P. KAVAFIS, *Poemes*. Edició a càrrec d'Alexis Eudald Solà, Curial Edicions Catalanes, Barcelona, 1975, pàg. 55.

mariana li ha atribuït predominantment, d'intercessora nostra davant Déu, és present en aquests versos de Kavafis que diuen:

La mar als seus abismes s'ha endut un mariner.
La seva mare, que no ho sap, se'n va

davant la Verge i encén un ciri llarg
perquè torni de pressa i tingui bon temps.

I sense treva para l'orella al vent.
Però mentre que ella prega i suplica,

la icona escolta, seriosa i trista, sabent
que mai no tornarà el fill que la mare espera.

En el primer dels dos exemples citats és evident que no ens trobem davant de cap poema religiós. Iorgos Seferis, que tan esplèndidament ha resseguit i comentat l'obra de Kavafis, ho subratlla i diu que: «*En un dels seus primers poemes, que són considerats cristians, escriu:*

Quan entro allí dins l'església dels Grecs

un es pregunta quina és la religió del poeta. Un ortodox no diria, crec: Quan entro a l'església dels ortodoxos: Kavafis parla com a mínim com un que és "en part pagà, en part cristianitzant" o com un que pertany a una altra religió». ²⁴

Aquestes paraules de Seferis no deixen de ser interessants i mereixen, com sempre, una reflexió. Ara bé, si em sembla evident que *Dins l'església* no és cap poema religiós, ni tampoc cristià, sí que em sembla, però, indiscutible que ens trobem davant d'un dels poemes que podríem anomenar clarament «nacionalistes» o «patriòtics», per-

24. Vegi's la pàg. 138 del llibre *El Kavafis de Seferis* (en grec), que conté textos crítics o comentaris d'aquest gran autor sobre Kavafis i la seva poesia editats a cura de Geòrgios P. Savvidis (Hermís, Atenes, 1984).

què tota la descripció de la bellesa de l'acte litúrgic i dels elements rituals que l'acompanyen, així com les referències a tot el que hi ha en una església grega són coses que serveixen només per a transportar la ment i l'esperit del poeta cap a l' evocació nostàlgica d'un gran passat històric: l'Imperi Bizantí. Tot el poema existeix en funció d'un únic vers. Aquell vers final que diu:

*el meu esperit se'n va vers els grans honors
de la nostra nissaga, el nostre gloriós període bizantí.*

Per això, probablement, el nostre Carles Riba, que no es pot pas dir que fos un home d'església i que, a més, no apreciava ni admirava gens l'època bizantina de Grècia, no el va incloure en la seva, per tantes i tantes raons, preciosa antologia.²⁵

Quant a la segona de les poesies, la *Dèissis* o *Pregària* hem de dir d'entrada que aquí sí que som davant d'un poema religiós. Per començar és l'únic moment en tota la poesia reconeguda de Kavafis — vull dir en el *corpus* dels 154 poemes — que ens trobem amb la paraula *Εἰκών*, referida a la Verge, davant la qual la mare del mariner prega i n'implora el retorn. Aquí, a diferència d'altres poemes kavafians, la icona de la Mare de Déu escolta «seriosa i trista», és a dir, participa de l'angoixa i de la incertesa d'una mare. Comparant-lo amb d'altres títols — *Troians*, *Deslleialtat* — en què els déus pagans es burlen dels homes amb una total impietat, en aquest poema, centrat en la icona de la Mare de Déu, se subratlla d'entrada una actitud absolutament diferent de la divinitat, alhora que apareix el tema, tan car a Kavafis, del silenci dels divins, de la saviesa dels qui no moren contraposada a la ignorància dels mortals. Novament acudim a Seferis, que diu: «Aquesta icona bizantina, que tant s'assembla amb el rostre enigmàtic de les estàtues egípcies, presenta per primera vegada el tema de la burla, de la deslleialtat, de la impostura, de l'engany de déus i homes, el tema que recorre tota la poesia de Kavafis, des dels seus

25. Vegi's, en aquest sentit, el que vaig escriure a la pàg. 22 i següents de la meua introducció als *Poemes* de Kavafis traduïts i anotats per Carles Riba (Curial Edicions Catalanes, Barcelona 1978).

primers versos de manera directa o tangencial amb totes les maneres, fins a la seva darrera frase —“L'essencial és que de poc rebranta.” Penso que és un tema bàsic de Kavafis.»²⁶ I certament que ho és. El que passa és que Seferis es va limitar a assenyalar la presència d'aquest tema sense anar més enllà. Potser, m'atreviria a dir, perquè el fet religiós personalment no li interessava massa. En canvi, Carles Riba, que tampoc no va incloure aquest poema en la ja citada antologia, es va adonar però —i molt— de l'existència i de la importància del sentiment religiós en la poesia de Kavafis. És cert que traduïa aquest poeta en els darrers anys de la seva vida, quan unes determinades circumstàncies l'havien acostat a uns ambients cristians. Però és just fer ressaltar aquesta intuïció de Riba perquè, d'entre la immensa literatura que s'ha produït al llarg d'aquests anys sobre la poesia de l'alexandri, ningú fins fa ben poc no n'havia analitzat com cal, rigorosament, la importància del fenomen religiós.²⁷

I un cop vistes aquestes dues poesies de Kavafis, i sempre en relació amb altres icones de l'exposició que il·lustren diversos aspectes de la vida de la Mare de Déu, encara voldria citar dos breus fragments del llibre, que més amunt ja he comentat, de Nikos Kazantzakis. En la seva visita als monestirs de l'Athos, l'escriptor cretenc s'atura precisament en la contemplació de dues icones que fan referència al naixement de la Mare de Déu i a l'adoració dels tres Reis. I ens ho explica així:

Veig un naixement de la Mare de Déu en un palau bizantí, amb el llit ample, amb cobertors llavorats de mil colors, les estretes finestres arquejades que separen dobles columnes petitíssimes i, de sobte, una dona, eterna, que enmig de l'angoixa de l'infantament i la sol·licitud de la llevadora que prova amb la mà si l'aigua és calenta, està asseguda davant d'un mirall rodó i es pentina...

26. Vegi's la pàg. 161 del llibre *El Kavafis de Seferis*, citat a la nota núm. 24. La frase «L'essencial és que de poc rebranta» correspon a l'últim vers del darrer poema inclòs en el corpus kavafià (*Als encontorns d'Alexandria*, pàgs. 203 i 205 de l'edició de Carles Riba esmentada a la nota anterior).

27. Ha estat Diana HAAS qui, després de treballar durant molts anys a l'Arxiu Kavafis sota la direcció de Geòrgios P. Savvidis, ha donat a conèixer els resultats del seus estudis en el llibre, documentadíssim i interessant, *Le problème religieux dans l'oeuvre de Cavafy*, publicat per les Presses de l'Université de Paris-Sorbonne l'any 1996.

I després, més enllà, els tres Reis. L'un vell, l'altre un home jove i el tercer un infant. Cavallers que avancen enmig de l'or, i les branques seques, al seu pas, treuen flors vermelles, com si s'encenguessin, i un estel enorme brilla amb tres raigs entre cel i terra i davalla. Mai no oblidaré les paraules que vaig llegir en el vell pergami sota d'aquesta pintura: els Mags, en arribar, es van esfereir perquè veien que resplendia dins la menjadora i canviava d'aspecte, com un estel policrom, el Salvador. Un temor els havia segellat la boca, però quan se n'anaren i agafaren de nou amb els camells el camí del retorn, de nit, sota el cel estel·lat, van reprendre coratge i parlaren. El primer digué: «Jo el veia com un infant!», i el segon: «Jo l'he vist com un jove de trenta anys!», i el tercer callava durant molta estona i finalment va parlar amb por: «Jo el veia com un vell molt revellit!»²⁸

Fins aquí les paraules de Kazantzakis que, tant en el *Simposi* com en el *Report al Greco*, o bé en altres de les seves obres, testimonia un interès notabilíssim i alhora un gran coneixement de tot el món de la litúrgia i de la iconografia bizantines.

Per culminar, però, aquesta mostra, no pas exhaustiva, de textos procedents de la literatura neogrega, en els quals és present la figura de la Mare de Déu, cal fer referència encara al més famós de tots ells. De fet, és un text que, pròpiament parlant, pertany a la que anomenem literatura bizantina, però que, des del moment de la seva composició, traspasa tots els segles i arriba vivíssim, com veurem, fins als nostres dies. Em refereixo a l'*Himne Akàthistos*. Aquest himne es pot sentir en tot el món ortodox grec durant la Quaresma i, especialment, a l'hora de vespres o en els primers nocturns del divendres de la cinquena setmana de Quaresma, és a dir, en el transcurs de l'ofici matinal de l'*orthros* del que nosaltres anomenem Dissabte de passió. L'*Akàthistos* que és, a més, l'únic himne de l'església ortodoxa grega que es canta sencer, i no fragmentàriament com els altres, consta de vint-i-cinc estrofes: la inicial, anomenada *Proímnion* o *Kukúlion*, i les altres vint-i-quatre, anomenades *Oikoi*, que amb la primera lletra formen, a manera d'acròstic, tot l'alfabet grec, de l'alfa a l'òmega. Els *oikoi* parells són diferents des del punt de vista mètric

28. Vegi's la pàg. 105 del llibre de KAZANTZAKIS, *Simposi*, citat a la nota núm. 17.

i més curts que els senars, que contenen les salutacions a la Mare de Déu. L'himne té un contingut històric i dogmàtic en la seva primera part i parla de l'Anunciació, del Naixement i de l'Adoració dels Mags. En la segona part, més teològica, es refereix a l'Encarnació del Senyor i a la salvació del llinatge humà.²⁹

En l'exposició, amb el número 10 del Catàleg, apareixia una esplèndida figuració d'aquest himne, obra de començaments del segle XVI.³⁰ El visitant podia contemplar-hi les vint-i-quatre estances mentre evocava en la seva ment les paraules del que potser és l'himne més bell de la litúrgia mariana:

Un àngel el capdavanter fou enviat del cel
per dir a la Mare de Déu: «Salve»,
i amb veu incorporia
veient-te convertit en cos, Senyor,
ple d'estupor restava dret i així li cridava a Ella:
«Salve, que per tu la gràcia resplendeix,
Salve que per tu és anul·lada la maledicció,
Salve, restabliment d'Adam caigut,
Salve, redempció de les llàgrimes d'Eva,
Salve, altura inaccessible a la raó humana,
Salve, abís que ni els àngels no poden contemplar amb els ulls,
Salve, perquè ets el setial del rei,
Salve, perquè sostens Aquell que tot ho sosté,
Salve estel que mostres el sol,
Salve, ventre de divinal encarnació,
Salve, que per Tu la creació és renovada,
Salve, que per Tu és adorat el Creador,
Salve, esposa il·libada.»

29. De nou remeto el lector a les pàgines 440-465 del primer volum de l'antologia de Raffaele CANTARELLA, *Poeti Bizantini*, citat a la nota núm. 6.

30. Vagi's Nanó CHATZIDAKI, *op. cit.*, en les notes núm. 1 i 22, pàgs. 150-165.

Un cop llegida aquesta meravellosa salutació angèlica, no podem deixar de banda el *proemi* de l'himne. De fet, les estrofes que aquest himne conté —i alhora les diverses representacions que, a manera de petits compartiments, conformen la totalitat de la icona de l'*Akathistos*— són vint-i-quatre. Però el caràcter del proemi és —i d'això ens n'adonem immediatament— del tot divers.

A tu, que en el combat guies els exèrcits,
per haver-me deslliurat de mals,
himnes de victòria i cànctics d'acció de gràcies
jo, la teva Ciutat, t'inscric, Mare de Déu.
I com que tens un poder inatacable
allibera'm de qualsevol perill,
perquè pugui cridar-te,
Salve, esposa il·libada!

El to, diguem-ne més aviat guerrer, d'aquests versos, a través dels quals els fidels agraeixen a la Mare de Déu l'ajut que ha atorgat als exèrcits bizantins i posen la ciutat sota la seva especialíssima protecció, tot repetint les paraules de salutació de l'arcàngel Gabriel «Salve, esposa il·libada!», fa pensar que tenen un origen molt més concret. De fet, i pel que fa a les vint-i-quatre estrofes, cal assenyalar que, avui com avui, encara no s'ha pogut saber qui les va compondre, per què van ser compostes i en quina ocasió van ser entonades per primer vegada. En contra de l'opinió que molts han sostingut, Nikólaos V. Tomadakis i d'altres estudiosos més recents sostenen, amb prou argumentació, que la composició no pot ser atribuïda a Romà el Cantor.³¹ Ara bé, pel que fa al *Τη υπερμάχω στρατηγώ τα νικητήρια*, és a dir, a l'esmentat proemi de caire bèl·lic, caldrà acceptar la descripció continguda en el *Sinaxari*: els àvars assetjaven Constantinoble l'estiu de l'any 626, just en el moment en què l'emperador Heràclit —de les empreses del qual parla reiteradament Jordi de Pisídia— es trobava lluny de la Ciutat combatent contra els perses. Davant de la

31. Nikólaos V. TOMADAKIS, «Romà el Cantor no és l'autor de l'*Akathistos*» (en grec), dins el volum *Temes bizantins i postbizantins*, Imprinta de Iordanos Mirtidis, Atenes, 1978, vol. primer, pàgs. 1-24.

situació autènticament greu, el patriarca Sergi recorregué en processó les muralles de la Ciutat portant la icona protectora de la Mare de Déu i obtingué amb Ella l'encoratjament dels soldats que així aconseguiren d'allunyar el perill. Concentrats, al vespre, a Santa Sofia, després de la desfeta dels adversaris, entonaren un càntic en acció de gràcies a la Verge Maria, sota la protecció de la qual varen tornar a posar la Ciutat. Aquest fet ha de ser subratllat perquè té, al meu entendre, una importància cabdal. De fet, una tradició antiga que es remunta a la dedicació de la Ciutat, el 330, insisteix reiteradament en el fet que aquesta ciutat es troba sota la protecció divina: Nicèfor Kàl-listos i Constantí el Rodi, entre d'altres, ho expliquen i ho sostenen amb convicció:

Σοί, Χριστέ ο θεός, παρατίθημι την πόλιν ταύτην

Σύ, Χριστέ, κόσμου κοίρανος και δεσπότης,
Σοί νυν προσηύξα τήνδε την δούλην πόλιν,
Και σκήπτρα τάδε και το της Ρώμης κράτος:
Φύλαττε ταύτην, σώζε τ εκ πάσης βλάβης³²

Sobre aquests testimonis, doncs, que s'anaven repetint constantment, enllà dels segles, es va anar afermant en l'ànim de tots la creença que, en efecte, la Ciutat mai no podria caure en mans dels enemics, perquè havia estat fonamentada sobre la mateixa pedra divina. Crist i la Verge eren els seus defensors. Per això, el vint-i-nou de maig de 1453 ningú no volia creure que els turcs havien entrat a Santa Sofia, el lloc més sant i més sagrat de tota l'ortodòxia. I per això, davant la cruel realitat, el poble va reaccionar immediatament amb l'afirmació d'una esperança: la litúrgia que en el gran temple havia quedat sense concloure, un dia es conclourà; l'altar, que per no ser profanat va

32. Els dos exemples són extrets del bellíssim llibre de Gilbert DAGRON, *Naissance d'une capitale. Constantinople et ses institutions de 330 a 451*, Presses Universitaires de France, Paris, 1974, pàgs. 38-39. La traducció de les dues citacions és, respectivament, tal com segueix: «À Tu, Crist el Déu, ofereixo aquesta ciutat» i «Oh Crist, Tu ets el rei i el sobirà del món, / A tu et dedico ara aquesta ciutat serventa teva / Amb aquests ceptres i el poder de Roma./ Guarda-la, salva-la de qualsevol mal.»

anar a parar al fons de les aigües del Bòsfor, un dia en sortirà i damunt d'ell s'hi consagraran el pa i el vi de l'Eucaristia. Aquesta és la promesa de l'àngel del Senyor quan, adreçant-se a Maria i a les altres icones que, davant l'espaventosa notícia, s'havien posat a plorar, els digué, com a consolació, aquests versos que han estat, són i seran repetits, de generació en generació, mentre el món sigui món:

Calleu, Mare i Senyora, i vosaltres icones no ploreu,
que amb els anys, amb els temps, tornarà a ser vostra.

Aquests són uns versos, insisteixo, que, al meu entendre, tenen una relació directa i són una clara continuïtat dels del *proemi* de l'himne *Akathistos*.³³

* * *

Hidra. Divendres Sant. Preveres i nois amb làbars a les barques.
La multitud amb ciris encesos. Oh dolça primavera meva...

Aquestes paraules, tretes del llibre *El petit navegant*³⁴ d'Odisseas Elitis, un autor ja citat al llarg d'aquest text, ens traslladen a les icones de l'exposició Velimezis catalogades amb els números 18, 25, 37, 38 i, més concretament, als números 54 i 55. Els temes d'aquest conjunt d'imatges són el de la Crucifixió de Jesús, el seu Davallament de la Creu i la Deposició en braços de la seva Mare i, posteriorment, l'Enterrament dins del Sepulcre. Passem així del cicle que fa referència als episodis de la Vida de la Mare de Déu i a la pròpia figura de Maria, al de la Passió i Mort de Crist. He dit, en començar, que la Setmana Santa —o, com l'anomenen els grecs, la *Setmana Gran*— que culmina amb la Domínica de Resurrecció, constitueix,

33. La traducció sencera d'aquest *Plany de Santa Sofia* el lector pot trobar-la dins l'article d'Alexis Eudald SOLÀ, «... la llum daurada del món bizantí», que forma part del volum miscel·lani *Salvador Espriu. Aproximació a tres escultures de Subiraachs i altres textos*, Edipoies, s.a., i Eumo Editorial, Vic, 1985, pàgs. 60-62.

34. Odisseas ELITIS, *El petit navegant* (en grec), Íkaros, Atenes, 1985, pàg. 104.

juntament amb la Dormició de Maria, la festa més gran de tot el calendari ortodox.

Si en el primer cas, una llum potentíssima d'agost, sol, veles blanques desplegadas i caïcs enmig d'una mar blava configuren el paisatge, ara, a l'hora de la Resurrecció, l'aura dolça de la primavera, la llum límpida i suau, que ja comença a agafar aquella esplendor que haurà de culminar en l'estiu, i la natura que de nou torna a descobrir-se amb tot el seu esclat, seran els elements que acompanyaran les celebracions sacres i els costums profans, les cerimònies litúrgiques i les celebracions populars de tota la Setmana Santa grega, que té, com a un dels moments culminants, l'hora silenciosa del Divendres Sant, en què Crist mort és deposat al sepulcre. A l'església, situat al bell mig, davant de la porta central de l'iconostasi, hi ha l'*Epitáfios*, una mena d'altaret, com si fos un baiard, damunt del qual s'hi ha col·locat, ja sigui en forma de representació pictòrica sobre taula, o bé brodat riquíssimament sobre la tela, el cos de Crist sostingut per àngels (com veiem en la icona *La Passió de Crist-Pietat amb tres àngels* catalogada amb el núm. 18 que, jo també n'estic plenament convençut, és obra primerenca d'el Greco), o bé col·locat dins el sepulcre.³⁵

És al voltant d'aquest element consubstancial de la Pasqua ortodoxa que es produirà un dels moments veritablement més emocionants de totes les celebracions litúrgiques de la *Setmana Gran*. Les rúbriques, en aquest sentit, són prou explícites: «Després dels troparis i de l'Oda novena, el sacerdot revestit de tota la magnificència hieràti-

35. Es tractaria, probablement, de la peça més considerable de tota l'exposició. En estudiar el conjunt de la col·lecció Velimezis, Nanó Khatzidaki es va adonar que aquesta icona per les característiques especials que presentava, i que la diferenciaven completament de totes les altres, podia ser obra de la mà de Domínikos Theotokópulos. Després d'una llarga, pacient i molt documentada investigació, l'esmentada estudiosa va arribar a la conclusió que les seves sospites tenien fonament i que l'obra oferia prou elements convincents com per atribuir-la al gran pintor cretenc. Així ho va sostenir en el seu estudi, ja citat anteriorment, *Iconos de la Colecció Velimezis*, a les pàgines 184-227. En ocasió de la seva estada a Barcelona com a responsable científica de l'exposició, la professora Khatzidaki hauria volgut presentar la seva atribució i contrastar el seu parer amb els col·legues historiadors de l'art de la ciutat. L'actitud recelosa i absolutament mancada de qualsevol fonament científic dels màxims responsables del Museu Nacional d'Art de Catalunya, que sense cap argumentació coherent es van oposar a la idea ja des del principi, va fer que el debat no s'arribés a produir. I no solament això. La conferència que la gran estudiosa va pronunciar sobre el tema el dia 24 de març es veié freqüentada per un públic escàs que no arribava a la quinzena de persones (comptant-hi els amics de la Dra. Khatzidaki que, ells sols, ja constituïen més de la meitat del públic).

ca, sortirà de l'Altar Sant acompanyat del diaca i avançarà cap a l'Epitafi tot encensant i salmejant Η ζωή εν τάφω. Després d'encensar tot l'entorn de l'Epitafi i la totalitat del temple, tornarà enrere i, dret davant l'Epitafi, escoltarà els membres del cor que, situats a banda i banda, canten:

Tu que ets la Vida vares ésser deposat al Sepulcre, oh Crist, i els exèrcits d'Àngels restaven perplexos tot lloant la teva modèstia.

Vida, com és que mors? Com és que habites en un sepulcre? Anihiles el reialme de la mort i fas sortir els morts de l'Hades.

Et magnifiquem, oh Crist Rei i honorem la teva sepultura i la teva passió, amb la qual ens has salvat de la corrupció.

Oh Sobirà de tot, que ara apareixes mort i ets deposat en una tomba buida, Tu que de morts has buidat les tombes.

Oh dolç Jesús meu, llum salvadora, com és que ets soterrat en una tomba fosca? Oh Tu, de paciència inefable i indicible.

Αξιον Εστι És cosa justa que et magnifiquem, oh Tu que ens has donat la vida, Tu que has allargat els braços a qui estava en la Creu i has trossejat el poder dels enemics.

Αι γενεαι πασαι ... Totes les generacions, Crist meu, ofrenen un himne a la teva sepultura.

Després de davallar-te de la Creu, el d'Arimatea et colga en un sepulcre.»

Tot aquest de vessall interminable d'expressions bellíssimes³⁶ culminarà amb aquestes paraules que, no solament són d'una gran for-

36. Segueixo el ritual de la Setmana Santa, *La Santa i Gran Setmana*, publicat per la Diaconia Apostòlica de l'Església de Grècia, Atenes 1990 (segona edició). Aquestes són només alguns dels versets —la sèrie és de debò interminable— que, sota el títol d'*Encomis*, constitueixen un dels elements més bells i coprenedors de tota la litúrgia del Divendres i del Dissabte Sants.

ça evocadora, sinó que revelen tota la tristesa i tota la compassió més profundes que l'home sent per la mort i el sacrifici del Fill de l'Home:

Ω γλυκύ μου εάρ, γλυκυτάτον μου τέκνον, που εδύ σου το κάλλος;

Oh dolça primavera meva, fill meu dolcíssim,
on s'ha anat a pondre la teva bellesa?

És d'estricta justícia comentar que, si són de debò emocionants per a qui les ha viscudes les funcions religioses de la Setmana Santa ortodoxa, potser són encara més emocionants, allí on perduren, les manifestacions populars que complementen i augmenten l'esplendor de les pròpies celebracions litúrgiques. Si l'església recorda, el Divendres Sant, la mort de Crist i la seva davallada al món dels morts, precisament per a donar-los vida, en l'ànima del poble el que de debò compta a l'hora de la mort de Crist és l'immens i lacerant dolor de Maria. I és així que, dispersos per tot l'Hel·lenisme —que vol dir, fins al dia d'avui, des de Calàbria, al sud d'Itàlia, a les riberes del Pont, a la mar Negra, a l'Àsia Menor, Xipre, Creta, les Cíclades i el Dodecanès, les Illes Jòniques i totes les regions de la Grècia continental—, s'han conservat unes lamentacions que d'una manera tendra, senzilla i espontània expressen l'aflicció i el desesper d'una mare que ha perdut el seu fill únic. Com assenyala Margaret Alexiou en el seu bell llibre *The ritual lament in Greek tradition*,³⁷ si bé la història de la Crucifixió, tal com ve narrada en els Evangelis, ignora el lament de la Verge, aquesta composició de fet podria basar-se en unes brevíssimes referències, i encara no gens explícites, que gairebé excepcionalment apareixen a l'Evangelí de sant Joan (Joan 19.25-7, 20.11). En contraposició a això, la tradició grega passa just a l'altre extrem, perquè ignora gairebé la persona del Crist i, en canvi, concentra la

37. Margaret ALEXIOU, *The Ritual Lament in the Greek Tradition*, Cambridge University Press, 1974, i en especial el capítol «The Virgin's Lament», pàgs. 62-78.

Passió de Crist. Pietat amb tres àngels.
Dominikos Theokópulos «el Greco», abans de 1567.

seva atenció en la figura de Maria, que plora i expressa sense amagar-lo el seu desconsol.

Potser l'exemple més antic d'aquest plany de Maria el podem trobar en el bellíssim *kontàkion* —«Τὸν δι' ἡμᾶς σταυρωθέντα δεῦτε πάντες υμνήσωμεν»— («Veniu tots a himnejar el qui per nosaltres ha estat crucificat») del gran poeta Romà el Cantor, al qual m'he referit repetidament.³⁸ En aquest himne, en forma de diàleg dramàtic entre Maria i el Crist, Maria, davant dels arguments de caire teològic del seu Fill, reacciona no com una dona que participa de la inspiració divina, sinó com una dona senzilla del poble. Tot i que no és el moment aquí de parlar de les possibles fonts de Romà, diré que algun estudiós ha fet esment de Sinesi de Cirene, però també de la possible influència de la litúrgia siríaca i, concretament, d'Efrem.³⁹ Amb posterioritat a aquests autors, apareixen en la tradició literària els *troparis* de l'emperador Lleó VI, coneguts amb el nom de *Stavrotheotòkia*, perquè el seu tema central és el plany de la Mare de Déu al peu de la Creu. El fet és que, alguns segles més tard, sobre la base d'aquesta literatura culta, sorgirà una rica producció popular en llengua vernàcula que, basada sobre l'esquema mètric de l'anomenat vers polític o de quinze síl·labes, ha perdurat amb una gran força fins als nostres dies.

Aquests planys, d'una gran espontaneïtat, senzills i commovedors alhora, els podem sentir gairebé exclusivament durant el dia de Divendres Sant. En diversos indrets de l'Hel·lenisme, les dones, amb els cabells a lloure, s'asseuen per terra damunt les cames creuades, fent un cercle a l'entorn de l'*Epitáfios* que elles mateixes han guarnit amb flors fresques i oloroses, i ploren Crist com plorarien, a casa seva, a l'entorn del llit de mort, un familiar difunt. Aleshores, un cop

38. Com és sabut, anomenem *kontàkion* un tipus de composició —sermó o himne— en vers acompanyada de música. L'exemple més antic d'aquest nou gènere literari bizantí és probablement el de Romà el Cantor i es pot datar entre els anys 535-555. Sophocles en el seu *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods* (Harvard University Press, Cambridge USA-Otto Harrassowitz, Leipzig, 1914) defineix el *kontàkion* com «a short hymn containing a comprehensive view of the substance of a church fest». En aquest cas, cal dir una altra vegada que es tracta del famós himne que trobem en l'edició clàssica, ja citada a la nota núm. 6, de Maas-Trypanis (número 19, pàgs. 142-149).

39. Vegi's ALEXIOU, *op. cit.*, pàg. 63.

ja ha estat celebrat el davallament de la Creu, comença el plany funerari, o *mirològion* pròpiament dit, semblant al que, a les cases on hi ha un mort, entonen les ploraneres.

D'entre aquests *mirològia*, o cants funeraris bellíssims d'arrel popular que, talment com ploreu la mort d'un noi jove, en el dia del Divendres Sant ploreu la mort de Crist i sobretot la solitud i el dolor de la Mare, vull citar-ne, per les seves característiques de simplicitat, de tendresa i d'una certa ingenuïtat, el que, procedent de l'illa d'Hidra, Bertrand Bouvier publica en el seu documentadíssim i paradigmàtic estudi *Le mirologue de la Vierge. Chansons et poèmes grecs sur la Passion du Christ*.⁴⁰

Avui negre és el cel, avui un dia negre,
Avui tots són afligits i estan tristes les muntanyes,
Avui ho han decidit els jueus sense llei,
Sense llei i gossos i tres vegades maleïts.
El senyor ha volgut entrar en un jardí
Per fer-hi el sant sopar i que tots en mengessin.
Nostra Dona Maria seia tota sola,
Feia la pregària per al seu únic fill.
Una veu del cel li arribà per boca d'un Arcàngel
Prou de pregàries, Senyora, i prou de prosternacions
Que ja el teu fill han pres i el porten a casa del ferrer.
Com a lladre l'han pres, com assassí el porten
I al palau de Pilat és allí que el turmenten.
Ferrer, ferrer, fes-nos claus, tres claus ben punxeguts
i aquell, el molt malvat, cinc els en va forjar.
Tu, ferrer, que els has forjat cal que ara ens ensenyis.
Poseu-n'hi dos als braços i altres dos als peus
I el cinquè, emmetzinat, poseu-li en el cor.
Perquè corri sang i aigua i el cor li defalleixi.
Maria en sentir això va caure i s'esvaní.

40. Bertrand BOUVIER, *Le mirologue de la Vierge. Chansons et poèmes grecs de la mort de Christ* (volum primer: *La chanson populaire du Vendredi Saint*) Institut Suisse de Rome, 1976, pàgs. 73-77.

Un càntir d'aigua li tiraren, i tres gerres d'olor,
Tres amb aigua de roses perquè es ben retornés.
Quan recobrà els sentits, quan ja va tornar en si
Cerca un ganivet per degollar-se i una foguera per tirar-s'hi,
Cerca un espadat per estimbar-s'hi, tòt pel seu únic fill.
Senyora pren paciència, pren paciència i calma't.
Com puc tenir paciència, com puc tranquil·litzar-me,
Que jo tinc un sol fill i el tinc clavat en creu?
I Marta i Magdalena i la mare de Llätzer
i Maria Jacobè totes elles plegades
camí camí anaren fent, camí per la dreuera.
Obre't porta del bandit i porta de Pilat.
I la porta, de por, va obrir-se tota sola.
Mira cap a la dreta, mira cap a l'esquerra, i no coneix ningú.
Torna mirar a la dreta, i allí veu sant Joan.
Sant meu, sant precursor i baptista del meu fill,
no has vist pas per atzar el meu fill i mestre teu?
No tinc llengua per parlar, llengua no tinc per dir-t'ho.
Ni tinc cap mà per a poder-te'l mostrar.
Veus aquell que està nu, aquell que es lamenta,
que porta una camisa tota amarada de sang
i que cengeix el cap amb corona d'espines?
Aquell és el teu fill, aquell és el meu mestre!
Dolçament s'acosta i li demana Maria:
Fillet meu no em dius res, fill meu per què no em parles?
Què vols que et digui mare? De res no et serviria.
Només que en ser Dissabte Sant, en arribar el migdia,
quan el gall cantarà, sonaran les campanes.
Dóna senyals Déu, dóna senyals la terra, donen senyals els cels,
Dóna senyals Santa Sofia amb tres campanes d'or.
Aquell qui els sent se salva, aquell qui els diu se santifica.
Qui ho gravi en el seu cor obtindrà el paradís.
El paradís i l'encens que ve del sant Sepulcre.

Heus aquí un dels innumerables exemples de les manifestacions de l'ànima popular grega amb motiu de la mort de Crist. Si aquest cant surt de l'ànima del poble, és ben natural i comprensible que l'ele-

ment substancial del plany sigui el dolor d'una mare. Així ho han entès també els grans poetes moderns, com és ara el cas d'Àngelos Sikelianós que en aquest poema, de debò emocionant, molt probablement no fa altra cosa sinó descriure amb les alades paraules d'un gran creador un episodi real que ell mateix degué de viure, no gaire lluny del santuari sagrat de Delfos on residia, als peus de l'Helicó, la muntanya de les muses que regalaren a Hesíode l'art de la poesia.

Molt a prop del poble de Stírior es troba el monestir del beat Lluc, un monestir situat en un paratge d'una bellesa realment extraordinària: l'església presideix una àmplia vall plena de conreus i encerclada d'altres muntanyes, darrere les quals una llum resplendent permet d'endevinar la presència de la mar. Enmig d'aquest paisatge, gran i silenciós, es destaca la noble austeritat del temple, que a l'interior està recobert d'un dels conjunts musius més excepcionals que existeixen al món. Fou aquesta zona de la Fòcida, que en altre temps recorregué la host dels catalans, un territori molt castigat per l'ocupació nazi durant la Segona Guerra Mundial i, un cop acabada aquesta contesa, la llarga i terrible darrera Guerra Civil grega també hi deixà tristos records. És, doncs, en aquest marc agrest i dur, alhora santificat i salvatge, que cal situar aquests versos:

Al Monestir d'Òssios Lukàs⁴¹

Al Monestir d'Òssios Lukàs, de totes
les dones de Stírior que es varen aplegar
per guarnir l'Epitafi, de totes
les ploraneres que restaren en vetlla
fins a trenc d'alba del Dissabte Sant,
quina hauria pensat mai

—tan dolçament ploraven!—

que, sota el mantell puríssim de les flors,
hi havia la carn d'Adonis mort
que va sofrir tan profundament?

41. Àngelos SIKELIANÓS, *Vida lírica* (volum cinquè, en grec), Íkaros, Atenes, 1968, pàgs. 46-48.

Perquè també el dolor
dins les roses, i el Plany sobre la tomba,
i els alenars de la primavera , que entraven
per la porta del temple, de nou portaven
la ment cap al miracle
de la Resurrecció, i les ferides de Crist
els semblaven com anèmones a les mans i als peus,
perquè el cobrien innombrables flors
que tan i tan fortament embaumaven l'aire!...

Però el mateix vespre del Dissabte de Glòria,
a l'hora que un ciri, des de la Bella Porta
encén tots els altres ciris fins al capdavall
i que del Sant Altar com una onada
s'estén la llum fins a la porta de fora, totes
i tots es varen estremir quan, enmig dels
«Crist ha ressuscitat», varen sentir una veu
que, de sobte, cridava: «Jordina! En Vangelis!...»

I heus-el allí en Vangelis, el bo i millor del poble,
el que enlluernava les noies, en Vangelis
que tots ja donaven per perdut
a la guerra i que s'estava dretíssim
a la porta de l'església, amb una cama
de fusta, sense traspasar-ne el llindar,
perquè tots, amb el ciri a la mà,

el miraven, el ballador que feia tremolar l'era
del poble d'Stírión, ara en el rostre ara a la cama,
que era allí al peu de la porta
com si hi estigués clavat, i no entrava més endins!

I aleshores —testimoni meu que sigui el vers,
aquest vers senzill i veritable—
del setial on jo estava estintolat
vaig entreveure la mare, que traient-se
d'una revolada el mocador del cap,
es feia avant encorbada i abraçava la cama,

la cama de fusta del soldat,
—tal com ho vaig veure, ho escriu el meu vers,
aquest vers senzill i veritable—
i del més pregon del cor arrossegava
un esgarip: «Vida meva... Vangelis!»

I encara —que em sigui testimoni el vers,
aquest vers senzill i veritable—,
rere d'ella totes les que s'havien aplegat
des l'horabaixa del Dijous Sant
per acompanyar amb plors i cançons de bressol,
Adonis difunt, amagat dins les flors, ara totes juntes
deixaven anar un crit d'horror inoblidable,
un crit que, mentre m'estava dret al setial,
com un vel em va cobrir els ulls.

Aquest poema, de debò molt emotiu pel seu realisme simple i veraç, porta, és evident, l'empremta dolorosa de la guerra, amb tota la cruesa i amb tot el patetisme del fill que en torna mutilat. Però, si parem atenció a la primera i darrera estrofes, tornarem a observar allò que ja hem assenyalat i que és tan corrent en la literatura neogrega. Enmig de la cerimònia cristiana del Divendres Sant, aflora automàticament el record d'Adonis, l'heroi antic el culte del qual es relaciona sempre amb la primavera. És més, l'esment a les roses i a les anèmones que cobreixen el seu cos és sense cap mena de dubte una referència clara al seu mite, perquè la rosa i l'anèmona són el fruit de les gotes de sang vessades per la dea i de les llàgrimes que se li escolaren dels ulls en veure el seu amat ferit.⁴²

Una vegada més, insisteixo, i això no ens ha d'estranyar, es fa present la tradició immutable de Grècia, una tradició dins la qual resulta gairebé impossible que poguem destriar els elements pagans dels cristians, o bé els estrictament religiosos dels socials. Ho observem en l'exemple que segueix: el tema religiós —l'*Epitáfios*— dona el títol i és el centre d'una de les primeres obres, de fet la que el consa-

42. Vegi's de nou el llibre de M. ALEXIOU, *op. cit.*, en particular a les pàgs. 66 i 67.

graria com a poeta, de Iannis Ritsos, una de les figures més grans de la lírica grega contemporània. El maig de 1936, en una manifestació de treballadors de les fàbriques de tabac a Tessalònica, una càrrega brutal de la policia va segar la vida d'un noi que va quedar mort enmig del carrer. La mare, en saber la notícia, acudí al costat del seu fill assassinat. L'endemà, una fotografia que reproduïa la commovedora escena era publicada en diversos diaris de Grècia. Aquest fotografia no va deixar insensible l'ànim del jove Ritsos que es posà a escriure una composició poètica en vint cants que, si pel tema fa pensar en una obra de Gorki, pel que fa al títol —Επιτάφιος, com ja he dit—, pel metre popular que utilitza, el de quinze síl·labes, i pel to de molts dels seus versos, fa pensar sobretot en el plany de la Mare de Déu, perquè es tracta, indubtablement, de la transposició d'una imatge i d'uns cants litúrgics d'arrel popular a la literatura culta i, en aquest cas, al servei d'un compromís polític molt clar:⁴³

Fill meu, la meva entranya i cor del meu cor,
ocell d'una clasta humil, flor de la meva solitud,

com se t'han tancat els ulls i no veus que jo ploro
i no et mous i no escoltes tot el que amargament et dic?

Ara ja no m'aconsoles i ara ja no respires
i no saps les ferides que se'm mengen les entranyes.

Ocell, tu que a la mà venies a oferir-me l'aigua,
no veus com em colpejo i com ploro i tremolo?

Aquí al mig del carrer deixo anar els cabells blancs
i et cobreixo el lliri desflorit del teu rostre.

Beso el teu llavi glaçat que ja no parla
i es com si m'odiés perquè resta ben clos.

No em dius res, veus, i jo miserable descobreixo la sina
i clavo les ungles, fill meu, als pits on t'alletes.

* * *

43. Iannis RITSOS, *Επιτάφιος*, Kedros, Atenes, 1972 (onzena edició), pàg. 7.

Aquests són uns quants dels exemples que he triat —n'hauria pogut aportar moltíssims més— per a il·lustrar fins a quin punt les imatges que veïem en l'exposició tenen també la seva correspondència en la literatura, fins a quin punt s'uneixen litúrgia i art, pietat popular i creació literària de caràcter culte. Penso que els textos que he citat podrien ser la companyia perfecta de tota persona que contempla les icones de la Col·lecció Velimezis. I en aquest sentit, em vénen a la memòria unes commovedores paraules del bisbe Miquel Montcadas, pronunciades en ocasió de la inauguració del Museu de Solsona a la tardor de 1984. Per a les imatges que havien abandonat la solitud d'una ermita perduda enmig dels boscos i que havien estat traslladades a les sales d'un museu, el prelat demanava al visitant la generositat d'una muda pregària, tan sols una avemaria. Davant de les icones que s'exposaren al Museu Nacional d'Art de Catalunya, o bé tot fullejant ara el catàleg que tan bé les reproduïx, en admirar-les potser no fóra pas del tot inútil que cadascú de nosaltres, en silenci, recordés les paraules tan i tan inspirades dels poetes i prosistes grecs.

Al capdavant, l'exposició que ens ha ocupat i que varem poder veure, més enllà de la seva dimensió artística, tenia, em sembla que per a tots, una poderosa dimensió espiritual que tan necessària ens és en uns temps cada vegada més banals i buits de religiositat i de misteri. Crec que per a tots hauria estat i pot ser molt bell i consolador de saludar la Verge com l'arcàngel Gabriel amb aquests versos:

Salve, reveladora de consell inefable
Salve, fe dels qui pregunten en silenci,
Salve, preludi dels miracles de Crist,
Salve, corona dels seus dogmes,
Salve, escala dels cels per la qual davallà Déu,
Salve, pont que conduïx al cel els qui vivim a la terra,
Salve, celebrada meravella dels àngels,
Salve, ferida terrible dels dimonis,
Salve, Tu que inefablement has generat la llum,
Salve, Tu que a ningú has ensenyat el «com»,
Salve, Tu que superes els coneixements dels savis,
Salve, Tu que dones claror a la ment dels fidels,
Salve, esposa il·libada!